

წმიდა და პატიოსანი წიგნი

წინათქმა

„ღმერთო და ყოველნო წმიდანო მისნო და წმიდაო გიორგი ალავერდისაო, მთავარმონაშემო, მცველ და მფარველ, მხარსა მდგომელ და განმმარჯუებელ ექმნენით ორთა ცხოვრებათა შინა პატრონთა: დედოფალთა დედოფალსა ნესტანდარეჯანს, და ძესა მათსა, ღმრთივ-გვრგვინოსანსა მეფესა ალექსანდრეს, და დედოფალსა ანას, რომლისა მიერ გუებრძანა პატიოსანთა ამათ წიგნთა აღწერა“.

„ქართლის ცხოვრება“, ანა დედოფლისეული ნუსხა

„დაიცევ ... დედოფალთა დედოფალი მარიამ და ძე მისი პირმო ოტია, რომლისა ბრძანებითა იწერება წმიდა ესე წიგნი“.

„ქართლის ცხოვრება“, მარიამ დედოფლისეული ნუსხა

საქართველოს, ქართველების ისტორიას მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია მსოფლიო ისტორიის კონტექსტში. საქართველოს მინა-წყალზე უძველესი დროიდან არსებობს ადამიანთა საზოგადოება, რომელმაც კულტურული ცხოვრების გრძელი გზა განვლო და მდიდარი ისტორია შექმნა. ისტორიული კვლევის შედეგები (არქეოლოგიური აღმოჩენები, ეთნოგრაფიული მასალა) აშკარად ასაბუთებს, რომ საქართველო მსოფლიოში უძველესი მინათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ქვეყანაა. აქ ძველთაგან განვითარდა სახვნელი იარაღი, ეზიარნენ ბორბლის პრინციპსა და ადრიდანვე შეითვისეს ვაზის (შესაბამისად ღვინის) კულტურა. საქართველოს ტერიტორიაზე პირველი სახელმწიფოები ორი-სამი ათასეული წლის წინ წარმოიქმნა. ქართველმა ხალხმა თავისი ცხოვრების გრძელ გზაზე შექმნა მაღალი თვითმყოფადი კულტურა და ადრიდანვე დაიმკვიდრა თავისი ადგილი მსოფლიო ცივილიზაციაში.

ცივილიზაცია უმაღლესი რანგის კულტურული ერთობაა, ადამიანთა კულტურული იდენტურობის ყველაზე მაღალი დონეა. იგი განისაზღვრება ზოგადი ობიექტური მონაცე-

მებით, როგორცაა ენა, ისტორია, რელიგია, ტრადიციები, ასევე ადამიანთა თვითიდენტიფიკაცია.

დღესდღეობით „ისტორიის“ დეფინიცია გამოისახება როგორც მეცნიერება ადამიანისა და საზოგადოების წარსულის შესახებ ან როგორც მეცნიერება სოციალური რეალობის წარსულის შესახებ. ეს ერთ-ერთი მნიშვნელობაა ამ ტერმინისა, რომლის შინაარსი დროდადრო იცვლებოდა და სხვადასხვა აზრს იძენდა. ამიტომ სიფრთხილით უნდა გამოვიყენოთ ძველ ავტორთა გამონათქვამები ისტორიის შესახებ, რადგან ამ სიტყვას ძველად განსხვავებული მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე დღეს. აგამემნონისა და პერიკლეს სახებანი დღევანდელობას შემორჩა ჰომეროსისა (ძვ. წ. დაახლ. VIII ს.) და თუკიდიდეს (ძვ. წ. V ს.) ნაწარმოებების („ილიადა“, „ისტორია“) წყალობით. ჰეროდოტე ჰალიკარნასელი (ძვ. წ. V ს.) თავის ისტორიებს („მეზები“) იმისთვის წერდა, რომ შთამომავლობის მეხსიერებიდან არ აღგვილიყო ბერძენ-სპარსელთა ომები და მათი შედეგები. ამგვარად, ძველ მწერალთა თუ ისტორიკოსთა წინაშე გარკვეული ამოცანა იყო და ისინიც პასუხობდნენ მას. გასათვალისწინებელია, რომ ყოველ ეპოქასა თუ ყოველ საზოგადოებაში ისტორიის შესწავლა თუ შემეცნება, ისე როგორც ყოველგვარი სოციალური საქმიანობა, ექვემდებარება მოცემული დროისა და ადგილის გაბატონებულ ტენდენციებს. ისტორია ადამიანთა საზოგადოების განვითარებას განიხილავს როგორც ერთიან კანონზომიერ პროცესს მთელი თავისი მრავალმხრივობითა და წინააღმდეგობრივობით. ილია ჭავჭავაძე ხმამაღლა აცხადებდა: „რა არის ისტორია? იგი მთხრობელია მისი, თუ – რანი ვიყავით, რანი ვართ და რად შეიძლება ვიყოთ კვლავადაც“. თავის მხრივ, წარსული ადამიანთა გვერდითაა. მატერიალური კულტურის ძეგლები, ხელოვნების ნიმუშები, ლეგენდა-თქმულებები, ხალხური ჩვევები, ტრადიციები, ენა წარსულის ღრმა ანაბეჭდს ატარებს. ადამიანი დაბადებიდანვე უკავშირდება სამშობლო-ქვეყნის ისტორიულ ბედს, ურთიერთობა უხდება საზოგადოებასთან, რომელიც, თავის მხრივ, ისტორიის გავლენას განიცდის. მის თვალსაწიერში ექცევა ქვეყნის ისტორიული განვითარების საკითხი. ჩნდება საკუთარი დამოკიდებულება წარსულის მემკვიდრეობასთან. თავისთავად ისტორიას აქვს წარსული, აწმყო და მომავალი. იგი, როგორც საზოგადოებრივი განვითარების პროცესი, ყველა ადამიანის ბედს ეხება მეტ-ნაკლებად და, ამდენად, სწრაფვა მისი შემეცნებისადმი განუსაზღვრელია. ისტორიული აზროვნების განვითარებისათვის აუცილებელი იყო ემპირიული მონაცემების საკმაო რაოდენობით დაგროვება. მხოლოდ ამის შემდეგ ხდება შესაძლებელი ჭეშმარიტი ისტორიის შექმნა. ვახუშტი ბაგრატიონი (1696-1757 წწ.) ფლობდა კოლოსალურ წყაროთმცოდნეობით ბაზას: წინამორბედი ისტორიკოსების ნაშრომებს, უზარმაზარ მასალას კავკასიის (ძირითადად ქართველთა) მოსახლეობის ზნე-ჩვეულებების შესახებ, გეოგრაფიულ, ეთნოგრაფიულ მონაცემებს. სწორედ ამის წყალობით შექმნა

მან უნიკალური ფუნდამენტური ნაშრომი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“. სანიმუშოა თეოდორ მომზენის (1817-1903 წწ.) მოღვაწეობა, რომელმაც შექმნა ისტორიული აზროვნების შედეგური „რომის ისტორია“ (გამოქვეყნდა 1854-1856 წწ.), შემდეგ კი შეადგინა ლათინურ წარწერათა სრული კორპუსი და გამოსცა ენციკლოპედიური კრებული რომის კონსტიტუციური სამართლისა. უნიკალური მოვლენაა ივანე ჯავახიშვილი, რომელმაც არაადამიანური, თავაუღებელი შრომის შედეგად შექმნა და მტკიცე მეცნიერულ ჩარჩოში მოაქცია საქართველოს ისტორიის თითქმის ყველა დარგი (ქართველი ერის ისტორია, ეკონომიკის ისტორია, სამართლის ისტორია, საისტორიო მწერლობა, მუსიკის ისტორია, ნუმისმატიკა, პალეოგრაფია და სხვ.). ინგლისელი ისტორიკოსი არნოლდ ტოინბი (1889-1975 წწ.) მიიჩნევს, რომ სამყაროს შეცნობის მრავალ ხერხთა შორის გამორჩეულია ისტორია, რომელიც ხსნის მნიშვნელოვან ასპექტს – კაცობრიობის არსებობას მის მიერვე სამყაროს თვითგანხორციელებაში ხედავს. ისტორიის არსი ცხოვრებაა, მოძრაობაა, თანაც მოძრაობა, რომელიც ხშირად არაპროგნოზირებადია. ისტორიის შექმნის პროცესი განპირობებულია ადამიანისა და კაცობრიობის არსებობით. ისტორიკოსი კი, რომელიც სწვდება ისტორიის სიღრმეებს, თვითონაც ამ შემოქმედებითი პროცესის თანამონაწილე ხდება.

ზემომოყვანილ საკითხებზე შეგნებულად გავამახვილეთ ყურადღება, რადგან ჩვენს ამოცანას შეადგენს, მკითხველს წარვუდგინოთ საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანესი ნარატიული ძეგლის – „ქართლის ცხოვრების“ ახალი გამოცემა და ქვეყნის ისტორიაცა და ეს წყაროც საერთო-ისტორიულ და წყაროთმცოდნეობის კონტექსტში წარმოვადგინოთ. ჭეშმარიტად, ქართულ ცივილიზაციას თავისი ადგილი აქვს საერთო-ცივილიზაციურ პროცესებში და „ქართლის ცხოვრებაც“ თავისი მაღალი დონით პირველხარისხოვან ისტორიულ წყაროებს მიეკუთვნება.

საქართველოს ისტორია გამორჩეულია, ერთი მხრივ, სხვადასხვა სახის მძიმე ბრძოლებით, ზნეობრივი და ფიზიკური ძალების მძაფრი დაძაბულობით, ღრმა დრამატიზმით; მეორე მხრივ – მნიშვნელოვანი წარმატებებით, გარკვეულ პერიოდში ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანებითა და ტერიტორიული მთლიანობით, ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების დაწინაურებით, მეცნიერებისა და განათლების, ზოგადად კულტურის მაღალი განვითარებით. ქართველთა წინაპრების ბრძოლა, შრომა და შემოქმედება გადმოცემულია ხალხურ ზეპირსიტყვიერებაში – პოეზიასა და თქმულება-ლეგენდებში. თაობიდან თაობას გადაეცემოდა და ვრცელდებოდა თქმულება ამირანზე, მითი არგონავტების შესახებ, თბილისის დაარსების ლეგენდა და სხვ. საქართველოს წარსულზე მოგვითხრობენ მატერიალური კულტურის ძეგლები (ეკლესია-მონასტრები, ციხე-ქალაქები, სასახლეთა ნანგრევები, ნასოფლარები, ნაქალაქარები და სხვ.), მაგრამ ქვეყნის თავ-

გადასავლის, მისი ისტორიის სრულყოფილი წარმორჩენა ძირითადად წერილობითი წყაროებითაა შესაძლებელი. ქართული ისტორიული ხასიათის თხზულებები ახალი წელთაღრიცხვის V საუკუნიდან მოგვეპოვება. ქართული საისტორიო მწერლობის ბრწყინვალე ძეგლია საისტორიო თხზულებათა კრებული „ქართლის ცხოვრება“, რომელიც საქართველოს ისტორიის ერთადერთი გაბმული წერილობითი წყარო, და ამასთან, ქვეყნის ოფიციალური ისტორიაა. „სახარება“, „ვეფხისტყაოსანი“ და „ქართლის ცხოვრება“ შუა საუკუნეების საქართველოს სახელმწიფოს იდეურ-პოლიტიკურ საყრდენს წარმოადგენდა. „ქართლის ცხოვრება“ ძველთაგან „პატიოსანი“ და „წმიდა ნიგნად“ იყო მიჩნეული და „ვეფხისტყაოსანთან“ ერთად პატარძლებს მზითევეში ატანდნენ.

„ქართლის ცხოვრებაში“ სხვადასხვა ავტორის ისტორიული თხზულებანი ქრონოლოგიური თანამიმდევრობითაა შეტანილი, რაც ერთიანი ისტორიის სურათის წარმორჩენის საშუალებას იძლევა. „ქართლის ცხოვრების“ მნიშვნელობა იზრდება იმით, რომ მასში უშუალოდ საქართველოსა და ქართველების ისტორიის გარდა გადმოცემულია ცნობები სხვადასხვა ქვეყნისა და ხალხის (სომხების, აზერბაიჯანელების, ოსების, ყაბარდოელების, ლეკებისა და დაღესტნის სხვა ხალხების, ბერძნების, რომაელების, სპარსელების, არაბების, ბიზანტიელების, ოსმალების, მონღოლებისა და სხვ.) წარსულის შესახებ.

„ქართლის ცხოვრების“ შესწავლას დიდი ამაგი დასდო ვახტანგ VI-მ (1675-1737 წწ.), რომლის მიერ შექმნილმა „სწავლულ კაცთა“ ჯგუფმა (კომისიამ) მნიშვნელოვანი შრომა გასწია. მათ შეძლებისდაგვარად დაადგინეს ტექსტი, მოახდინეს მისი რედაქტირება და შევსება-გაგრძელება. „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხები XVIII ს-ის მეორე ნახევარსა და XIX საუკუნის დასაწყისში არაერთგზის იქნა გადაწერილი (უპირატესად, ვახტანგისეული რედაქციისა), რის შედეგადაც ჩვენამდე მოღწეულია ოცამდე ხელნაწერი. 1849 წელს აკადემიკოს მარი ბროსეს მიერ მომზადებული „ქართლის ცხოვრება“ გამოსცა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიამ. მეცნიერმა ეს წიგნი ფრანგულად თარგმნა, დაბეჭდა და პრაქტიკულად მსოფლიო საზოგადოებისათვის ხელმისაწვდომი გახადა. მ. ბროსეს ხელთ ჰქონდა XVIII საუკუნის სამი ხელნაწერი, რომლებიც ვახტანგისეულ რედაქტორთა მიერ იყო გადაამუშავებული და შევსებული.

„ქართლის ცხოვრების“ შემდგომი კვლევა კი კვლავ გრძელდებოდა. XIX -XX საუკუნეებში აღმოჩნდა ვახტანგისეული რედაქციის ახალი ნუსხები და, რაც მთავარია, XV-XVII საუკუნეების, ე. ი. ვახტანგამდელი ხუთი ხელნაწერი.

ცნობილმა ქართველმა ისტორიკოსმა დიმიტრი ბაქრაძემ 1884 წელს აღმოაჩინა XVII საუკუნის „ქართლის ცხოვრების“ მარიამ დედოფლისეული (ქართლის მეფის, როსტომის

მეუღლის) ნუსხის პირი (ხელნაწერის დედანი 1633-1646 წლებში უნდა ყოფილიყო გადაწერილი, ხოლო პირი XVIII ს-ის 30-იანი წლებისაა), რომელიც ექვთიმე თაყაიშვილმა 1906 წელს გამოაქვეყნა. ხელნაწერი ინახება ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში (S-30).

მარიამ დედოფლისეულ ნუსხაში შეტანილია: „განძთა ქვაბი“ („დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა...“), რომელიც, როგორც მეცნიერები (ჟ.პ. მაე, ც. ქურციკიძე) მიიჩნევენ, არაბულიდან უნდა იყოს თარგმნილი; ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრება“; ჯუანშერის „ვახტანგის ცხოვრება“; „მატიანე ქართლისაჲ“; „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“; სუმბატ დავითის ძის „ქრონიკა“ (ბაგრატიონთა მოკლე ისტორია V-XI სს.); თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულება „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ჟამთააღმწერლის თხზულება (მისი პირობითი სათაურია „ასწლოვანი მატიანე“).

1913 წელს ივანე ჯავახიშვილმა სოფელ ლამისყანაში, ა. ჯამბაკურ-ორბელიანის სახლში აღმოაჩინა ხელნაწერი, რომელიც ცნობილია „ანასეულის“ სახელით, რადგან მის ანდერძში ნათქვამია, რომ იგი გადაიწერა კახთა მეფის ალექსანდრეს (1476-1511წწ.) მეუღლის, დედოფალ ანას ბრძანებით. ხელნაწერი, რომელიც 1942წ. გამოსცა სიმონ ყაუხჩიშვილმა, ანა დედოფლისეული ნუსხის გვიანდელ პირს წარმოადგენს (XVII ს.), დაცულია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში (Q-795).

ანა დედოფლისეული ნუსხა შეიცავს: ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებებს, „მატიანე ქართლისას“, დავით აღმაშენებლის ისტორიას, ლაშა გიორგის დროინდელ მატიანეს.

1923 წელს ივანე ჯავახიშვილმა აღმოაჩინა და შეისწავლა „ქართლის ცხოვრების“ ის ხელნაწერი, რომელიც დღეს „ჭალაშვილისულის“ სახელით არის ცნობილი (Q-207). ხელნაწერი ორი ნაწილისაგან შედგება. ძველი ტექსტი XVII საუკუნის დასაწყისისაა. ხელნაწერის დაკლებული და დაკარგული ნაწილები (დასაწყისი და ბოლო) ერაჯ ჭალაშვილს გადაუწერია ვახტანგისეული რედაქციის ნუსხიდან (1731წ.).

ერაჯ ჭალაშვილისეულ ნუსხაში შეტანილია: ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრება“ და „არჩილის წამება“, ჯუანშერის „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრება“, „მატიანე ქართლისაჲ“, დავით აღმაშენებლის ისტორია, თამარის მეორე ისტორია (განსხვავებული „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანისაგან“). ივ. ჯავახიშვილმა მის ავტორად ბასილი ეზოსმოძღვარი მიიჩნია, თხზულებას კი „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“ ეწოდა. ხელნაწერის ბოლოს (ახალი ნაწილი) შემონახულია ვახტანგის სწავლულ კაცთა მიერ შედგენილი „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელება (XIV-XVIII სს.).

„მაჩაბლისეული“ ნუსხა ს. ყაუხჩიშვილმა შეისწავლა (1942 წ). იგი გიორგი მაჩაბელს გადაუწერია 1736 წელს. მას ხელში ჩავარდნია მეფე არჩილის ნაქონი „ქართლის ცხოვრება“

(„მე ფრიად ცოდვილმა გიორგი მაჩაბელმან დავწერე წმიდა ესე ქართლის ცხოვრება, დიად ძველი იყო, მეფე არჩილის ნაქონი“). ხელნაწერის ნაკლული ადგილები გადამწერს თავსა და ბოლოში შეუვსია „ქართლის ცხოვრების“ სხვა ხელნაწერის მიხედვით (როგორც დადგინდა, ეს ყოფილა ჭალაშვილისეული ნუსხა). ხელნაწერი ინახება ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში (H-2135).

მაჩაბლისეულ ნუსხაში შესულია: ვახტანგ VI-ის ბრძანებით შექმნილი „სწავლულ კაცთა“ კომისიის მიერ შედგენილი „ქართლის ცხოვრების“ შესავალი; ნუსხას უძღვის ფსევდოდოროთეს ქრონოგრაფის (XVI-XVII სს.) დასაწყისი ნაწილი, თავიდან ვიდრე ნოეს ამბამდე; „მეფეთა ცხოვრება“; „წმ. ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“; „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრება“; „არჩილის წამება“; „მატიანე ქართლისაჲ“; დავით აღმაშენებლის ისტორია; „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“; ჟამთააღმწერლის თხზულება. ნუსხის ბოლოში მოთავსებულია „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელება (XIV-XVIII სს.).

1959 წელს აკაკი კლიმიაშვილმა ზემო იმერეთში, ოლლა მაჭავარიანის ოჯახში აღმოაჩინა „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხა, გადწერილი 1697 წელს. ანდერძის მიხედვით, მისი დედანი ყოფილა მცხეთაში, სვეტიცხოველში დაცული ხელნაწერი („არა იპოებოდა სანახებსა ქართლისასა, არამედ მცხეთას ოდენ ისხნეს ეკლესიასა შინა... სუეტსა ღმრთივ აღმართებულსა“). სავარაუდოდ, სწორედ ეს ხელნაწერია ნახსენები 1546 წლის მცხეთურ გუჯარში. ნუსხის ანდერძი გვაუწყებს, რომ ხელნაწერის შემკვეთი ნიკოლოზ სამეხელი სამეხის ეპისკოპოსი იყო (სამეხის ტაძარი გარე კახეთშია, სოფელ უჯარმის მახლობლად). იგი ერთადერთია „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგამდელი რედაქციის ხელნაწერებს შორის, რომელიც ნუსხურითაა გადწერილი. დაცულია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში (Q-1219).

კლიმიაშვილისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ შეტანილია: „მეფეთა ცხოვრება“; „წმ. ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“; „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრება“; „არჩილის წამება“; „მატიანე ქართლისა“; „დავით აღმაშენებლის ისტორია“; „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“; „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“; ჟამთააღმწერლის თხზულება.

„ქართლის ცხოვრების“ ზემომოყვანილი ხუთივე ნუსხა „ძველი ციკლის“ თხზულებებს შეიცავს. XVIII საუკუნეში, როგორც ზემოთაღნიშნა, ვახტანგ VI-ის თაოსნობით, სხვადასხვა ნუსხაზე დაყრდნობით შესწორდა და შეივსო „ქართლის ცხოვრება“ და დაიწერა მისი გაგრძელება – „ახალი ქართლის ცხოვრება“. გარდა ამ ნაშრომისა, „ქართლის ცხოვრების“ „ახალი ციკლის“ პირობითად მიჩნეული თხზულებები ვახუშტი ბაგრატიონისა (ს. ყაუხჩიშვილმა მისი შრომა „ქართლის ცხოვრების“ IV ტომში მოაქცია), სეხნია ჩხეიძისა, პაპუნა ორბელიანისა, ომან ხერხეულიძისა (ვახუშტის შრომასთან ერთად) 1854 წ. „ქართლის ცხოვრების“ II ნიგნის სახით პეტერბურგში გამოსცა დავით ჩუბინაშვილმა.

„ქართლის ცხოვრება“ თავისი პირვანდელი სახით XI-XII სს-შია შედგენილი. როგორც ჩანს, ფეოდალური ქვეყნის პოლიტიკურმა გაერთიანებამ, ეკონომიკურმა და კულტურულმა აღმავლობამ დღის წესრიგში დააყენა საქართველოს წარსულის ერთიანი და სრული აღნუსხვა. აქ იგულისხმებოდა არა მარტო უბრალო აღწერა ისტორიისა, არამედ საქართველოს პოლიტიკური ერთიანობისა და ბაგრატიონთა მეფობის იდეოლოგიური დასაბუთებაც. „ქართლის ცხოვრება“ თანდათან იქმნებოდა, დროდადრო მას ემატებოდა ახალი ნაწილები: „ხოლო წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახტანგისამდე აღინერებოდა ჟამითი-ჟამად. ხოლო ვახტანგ მეფისითგან ვიდრე აქამომდე აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანმან, ძმისწულის ქმარმან წმიდის არჩილისმან, ნათესავმან რევისმან, მირიანის ძისამან. მიერთგან შემდგომთა მომავალთა ნათესავთა აღწერონ ვითარცა იხილონ და წინამდებარემან ჟამმან უწყებად მოსცეს გონებასა მათსა ღმრთივ განბრძნობილსა“. ეს განმარტება თან ერთვის ლეონტი მროველის თხზულებას: „წამებაჲ წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა არჩილისი“.

ივანე ჯავახიშვილმა დაასაბუთა, რომ პირველად „ქართლის ცხოვრებაში“ შეიტანეს ის მასალა, რომელშიც საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან VIII საუკუნემდე იყო მოცემული. შემდეგ საუკუნეებში „ჟამითი-ჟამად“ დაემატა ჯერ VIII-XII საუკუნეების, შემდეგ კი XIII-XIV საუკუნეთა ისტორია. სწორედ ესენია ე. წ. „ძველი ციკლის“ თხზულებები: ლეონტი მროველის „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“, „წინოს მიერ ქართლის მოქცევა“; ჯუანშერის „ცხოვრება და მოქალაქობა ვახტანგ გორგასლისა“; ლეონტი მროველის „წამება წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა არჩილისი“; „მატიანე ქართლისა“; „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“; სუმბატ დავითის ძის „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“; „ლაშა გიორგის დროინდელი მატიანე“ (ცხოვრება დემეტრე მეფისა, ცხოვრება გიორგი მეფისა, ცხოვრება დიდისა მეფეთ-მეფისა თამარისი, ცხოვრება გიორგი მეფისა, თამარის ძისა); თამარის პირველი ისტორიკოსის „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“; ბასილი ეზოსმოძღვრის „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“; ჟამთააღმწერლის „ასწლოვანი ისტორია“ (სათაური პირობითია). ეს უკანასკნელი თხზულება XIV საუკუნის დასაწყისით, გიორგი ბრწყინვალის გამეფებით, მთავრდება („აქა იწყო აღმოცისკრებად ძემან მეფისამან გიორგი, რომელ აღეზარდა პაპასა მისსა დიდსა ბექასა“). ჟამთააღმწერელი გადმოგვცემს გიორგი მეფის პირველ ნაბიჯებს და ამბობს: „... იწყო მთიებმა აღმოცისკრებად, ხოლო მე ენა ვერ მიძრავს საკვირველისა და საშინელისა თქმად“. აქ წყდება თხრობა და გამოცანად რჩება ის „საკვირველი“ და „საშინელი“ ამბავი, რომლის შესახებაც მემატეიანე ენას ვერ სძრავდა. ამით მთავრდება „ქართლის ცხოვრების“ „ძველი ციკლი“. როგორც ჩანს, ჟამთა სიავის, თუ სხვა გარემოებათა, გამო „ქართლის

ცხოვრების“ გაგრძელება ვერ მოხერხდა, თუმცა ამ ეპოქის ზოგიერთი მოვლენის შესახებ ინერებოდა. ზოგი ხელნაწერი ალბათ დაიკარგა, ამის გამოა, რომ XIV-XVII სს-ის გაბმული ისტორია არ მოგვეპოვება.

ვახტანგ VI-ის ბრძანებით შექმნილ კომისიას შეუკრებია სხვადასხვა ისტორიული მასალა, დაუნერია XIV-XVII საუკუნეების ისტორია და „ქართლის ცხოვრებაში“ შეუტანია. ასე შეიქმნა „ქართლის ცხოვრების“ ახალი ციკლი.

ახალი „ქართლის ცხოვრების“ შექმნას ოც წელზე მეტი დრო მონდომებია. ვახტანგ VI-ის დროინდელი ნუსხები (რუმინანცევისეული, თეიმურაზისეული, ჯანაშვილისეული, სხვიტორული) აშკარად მიუთითებენ იმ დიდ შრომაზე, რომელიც „მეცნიერ კაცებს“ განუხორციელებიათ. ნიშანდობლივია ის გარემოებაც, რომ „ქართლის ცხოვრება“ იმდროინდელი ქართველი საზოგადოების ყურადღების არეალში მოექცა. გაჩნდნენ ამ ძეგლის გადანერის დამკვეთები და შემსრულებლები. ვახუშტი ბაგრატიონი საგანგებოდ აღნიშნავდა „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხების სიმრავლეს: „დედანი იგი მათიანისა შეურყევლად ჰგიეს, არა ერთი, არამედ მრავალი“.

ნიშანდობლივია, რომ „მეცნიერ კაცებს“ ახალი „ქართლის ცხოვრების“ შესაქმნელად სხვადასხვა წყარო გამოუყენებიათ. ისინი ნუხან, რომ გარკვეულ პერიოდში საქართველოს ისტორია „არღარა წერებულ იყო“. მასალა მოუპოვებიათ „ძუელთა წიგნთა შინა“, ზოგიერთი ამბავი „გუჯართა და სპარსთა და სომეხთა ცხოვრებისაგან“ გადმოუღიათ, ზოგიერთი „ქორონიკონთა და გუჯართაგან“ აღუწერიათ, ზოგიც „თვთ თუალითა მნახველთა და მისთა ომებთა შინა მყოფთა კაცთაგან“ შეუგროვებიათ. „მეცნიერ კაცთა“ მიერ განეული საქმიანობის შეფასება თვით ძეგლის შესავალშია მოცემული: „პატიოსანნო და დიდებულნო ქართველნო! ჟამთა ვითარებისაგან ქართლის ცხოვრება განრყუნელ იყო, რომელიმე მწერალთა მიერ და რომელიმე ჟამთა ვითარებისაგან არღარა წერებულ იყო. ხოლო მეხუთემან ვახტანგ, ძემან ლეონისამან და ძმისნულმან სახელოვნის გიორგისამან, შეკრიბნა მეცნიერნი კაცნი და მოიხუნა, საცა რამ ქართლის ცხოვრებაეი პოვნა და კუალად გუჯარნი მცხეთისანი, გელათისანი და მრავალთა ეკლესიათა და დიდებულთანი შეამონმეს და რომელიმე განრყუნელ იყო, განმართეს და სხუანიცა წერილნი მოიხუნეს, რომელიმე სომეხთა და სპარსთა ცხოვრებისაგან გამოიხუნეს და ესრეთ აღწერნეს“.

ამგვარად, ვახტანგ VI-მ და მის მიერ შექმნილმა „მეცნიერ კაცთა“ კომისიამ მნიშვნელოვანი ამაგი დასდეს „ქართლის ცხოვრებას“ – მათ შეისწავლეს, შეავსეს და ახლად რედაქტირებული ფართოდ გააცნეს საზოგადოებას და ჩვენც შემოგვინახეს.

1955-59 წლებში აკადემიკოსმა სიმონ ყაუხჩიშვილმა გამოსცა იმ დროს ცნობილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით კრიტიკულად დადგენილი „ქართლის ცხოვრების“ ტე-

ქსტი. ამ პუბლიკაციამ დიდი როლი შეასრულა როგორც საერთოდ საქართველოს ისტორიის კვლევის საქმეში, ასევე საკუთრივ ძეგლის ტექსტოლოგიურ-წყაროთმცოდნეობით შესწავლაში. ამით დასრულდა იმ დროისათვის ცნობილი ნუსხების შესწავლისა და ტექსტის დადგენის ხანგრძლივი ეტაპი, შეჯამდა ივანე ჯავახიშვილისა და სხვა ქართველ მეცნიერთა მიერ განეული დიდი შრომის შედეგები. უკანასკნელი ორმოცდაათწლეულის მანძილზე „ქართლის ცხოვრება“, როგორც საქართველოს ისტორიის უპირველესი წყარო, კვლავ მეცნიერთა ყურადღების ცენტრშია. დაინერა არაერთი სპეციალური გამოკვლევა საქართველოში და საზღვარგარეთაც. ი. ანთელავამ და ნ. შოშიაშვილმა გამოსცეს ძველი „ქართლის ცხოვრება“, რომელიც, გამომცემელთა თქმით, განკუთვნილია მკითხველთა ფართო საზოგადოებისათვის საკითხავ ნიგნად. უცხოურ ენებზე ითარგმნა „ქართლის ცხოვრებაში“ შესული ცალკეული თხზულებანი [რუსულ (ვლ. ახვლედიანი, გ. ნულაია, მზ. შანიძე, მ. ლორთქიფანიძე, კ. კეკელიძე, ვ. დონდუა და სხვ.), ფრანგულ (მ. ბროსე), გერმანულ (გ. პეჩი) და ინგლისურ (კ. ვივიენი) ენებზე]. „ქართლის ცხოვრების“ XII საუკუნის სომხური თარგმანი გამოსცა ილ. აბულაძემ 1953 წ. ამასთან, როგორც აღინიშნა, აღმოჩნდა ვახტანგ VI-ის წინადროინდელი, ე. წ. „ძველი ციკლის“ დათარიღებული (1697 წ.) ნუსხურად შესრულებული ხელნაწერი. ყოველივე ამან, განსაკუთრებით „ქართლის ცხოვრებისადმი“ მეცნიერული ინტერესის ზრდამ, ამ უნიკალური ძეგლის კრიტიკულად დადგენილი ტექსტის ახალი გამოცემის აუცილებლობა შექმნა. საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიამ ამ მიმართულებით მუშაობა გასული საუკუნის მიწურულს დაიწყო. „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტოლოგიურ კვლევასა და ტექსტის კრიტიკულ დადგენაში მონაწილეობდნენ კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტისა და ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მეცნიერები – ისტორიკოსები და ფილოლოგები. რეალურად ძეგლის გამოსაცემად მომზადებისა და გამოქვეყნების საქმე ფართოდ გაიშალა 2004 წლიდან.

„ქართლის ცხოვრების“ და მასში შემავალ ცალკეულ თხზულებათა გამოცემებისათვის გამოყენებული ხელნაწერები სხვადასხვაგვარად არის შერჩეული. მ. ბროსეს გამოცემა ეყრდნობა ვახტანგისეული რედაქციის სამ ხელნაწერს, რადგან ფრანგ მეცნიერს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იმ დროს მხოლოდ მათზე მიუწვდებოდა ხელი; ე. თაყაიშვილის პუბლიკაცია „მარიამისეული“ ხელნაწერისა (1906 წ.) და ს. ყაუხჩიშვილის პუბლიკაცია „ანასეულისა“ (1942 წ.) მიზნად ისახავდა ამ ორი მნიშვნელოვანი, „ძველი ციკლის“ ხელნაწერების სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოყვანას; ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა (I ტ., 1955 წ., II ტ., 1959 წ.), როგორც ზემოთ აღინიშნა, ეფუძნება იმ დროისათვის ცნობილ ყველა ძირითად ხელნაწერს. ცალკეულ თხზუ-

ლებათა გამოცემებშიც შერჩევა განსხვავებულია (ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე, მ. ლორთქიფანიძე, მზ. შანიძე, ც. ქურციკიძე, რ. კიკნაძე, გ. არახამია და სხვ.).

წინამდებარე გამოცემის საფუძვლად აღებულია „ქართლის ცხოვრების“ „ძველი ციკლის“ თხზულებათა შემცველი ნუსხები (მარიამ დედოფლისეული, ანა დედოფლისეული, ჭალაშვილისეული, მაჩაბლისეული, კლიმიაშვილის აღმოჩენილი – პირობითად „მცხეთური“). განსაკუთრებულ შემთხვევებში კი გათვალისწინებულია ვახტანგ VI-ისა და მისი მომდევნო ხანის მოღვაწეთა შრომაც. ტექსტის დადგენისას მხედველობაშია მიღებული ყველა ტექსტუალური ვარიანტი, რომელსაც შინაარსეული მნიშვნელობა აქვს, ასევე – კონიექტურები, რომლებიც ამა თუ იმ ადგილის შესახებ იყო გამოთქმული სამეცნიერო ლიტერატურაში. ასეთი მუშაობის შედეგად, წინამდებარე გამოცემის ტექსტი ხშირ შემთხვევაში საგრძნობლად განსხვავდება წინა გამოცემებისაგან.

„ქართლის ცხოვრების“ ცალკეული საკითხების შესწავლას არაერთმა ქართველმა და უცხოელმა ისტორიკოსმა (დ. ბაქრაძე, მ. ბროსე, თ. ჟორდანი, ე. თაყაიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე, ს. კაკაბაძე, გ. მელიქიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, კ. გრიგოლია, ილ. აბულაძე, მ. ლორთქიფანიძე, შ. მესხია, მზ. შანიძე, ა. ნოვოსელცევი, ზ. სარჯველაძე, პ. ინგოროყვა, ნ. შოშიაშვილი, ც. ქურციკიძე, რ. კიკნაძე, გ. ნულაია და სხვ.) დასდო ამაგი. წინამდებარე გამოცემას ერთვის ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის, ვ. სილოგავას მიერ შედგენილი „ქართლის ცხოვრების“ ბიბლიოგრაფია. ცხადია, ავტორებს შორის სხვადასხვა საკითხის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაც არსებობს. თანამედროვე ქართულმა ისტორიოგრაფიამ ძირითადად (გარკვეული დაზუსტებით) „ქართლის ცხოვრებისადმი“ ტრადიციული (ივანე ჯავახიშვილისეული) მიდგომა გაიზიარა (კ. გრიგოლია, გ. მელიქიშვილი, მ. ლორთქიფანიძე, რ. კიკნაძე, ნ. შოშიაშვილი და სხვანი). ამასთან, არსებობს განსხვავებული პოზიციებიც: ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის გაიგივება (კ. კეკელიძე, ა. ბოგვერაძე), „ქართლის ცხოვრების“ მემორიალური ჩანაწერებისადმი გარკვეული უნდობლობა (გ. არახამია), ჯუანშერის, როგორც ვახტანგ გორგასლის ისტორიკოსის, ცხოვრების დროისა თუ არჩილ II-ის პიროვნების გაგების ეჭვქვეშ დაყენება (ვ. გოილაძე) და სხვ.

„ქართლის ცხოვრების“ ცალკეული შემადგენელი ნაწილების მოცულობის, დასათაურებისა და ავტორების საკითხში ძირითადად გაზიარებულია ივანე ჯავახიშვილის თვალსაზრისი.

„ქართლის ცხოვრების“ წინამდებარე პუბლიკაციაში წარმოდგენილია ძველის შედგენილობა (სტრუქტურა) ტრადიციული (ივ. ჯავახიშვილის მიერ შემუშავებული და ს. ყაუხჩიშვილის მიერ განხორციელებული) სახით, ზოგიერთი აუცილებელი დაზუსტებით, რაც ბოლო დროის გამოკვლევათა საფუძველზეა დამყარებული; კერძოდ, ლეონტი მროველის „მეფეთა

ცხოვრება“ მიჩნეულია წარმართ მეფეთა ისტორიად მირიანის მეფობის ჩათვლით (მასში ჩართული ნინო კაპადოკიელის მიერ ქართლის მოქცევის შესახებ თხრობით); ჯუანშერის თხზულებად განხილულია საკუთრივ ვახტანგ გორგასლის ცხოვრება და მოღვაწეობა; ვახტანგის მომდევნო ხანის ისტორია ჩათვლილია ფსევდოჯუანშერისეულად არჩილის ცხოვრების დასაწყისამდე (არაბთა შემოსევების შესახებ თხრობამდე); არჩილის ცხოვრება და წამება გამოყოფილია ცალკე ნაკვეთად (ავტორი – ლეონტი მროველი); დატოვებულია პირობითი სათაურები: „მატიანე ქართლისაჲ“; „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“; სუმბატ დავითის ძე – „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“; „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“; ჟამთააღმწერლის თხზულება დასათაურებულია როგორც „ასწლოვანი მატიანე“.

ლეონტი მროველის თხზულების ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა ზურაბ სარჯველაძემ, ფოლოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორმა მიხეილ ქავთარიამ და ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორმა ელენე ცაგარეიშვილმა. ტექსტის დადგენისას ძირითადად გამოყენებულია „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგამდელი რედაქციის ნუსხები. როგორც ზემოთაღნიშნა, „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგამდელ ხუთივე ხელნაწერში თვალში საცემია არაერთგვაროვნება, გადამწერთა და მკითხველთა ჩარევის ფაქტები, შეცდომები. გამომცემელთა მიერ გაზიარებულია მოსაზრება, რომ ეს თხზულებები VII-IX საუკუნეებში არსებობდა და საფუძვლიანადაა გადამუშავებული XI საუკუნეში ლეონტი მროველის მიერ. ამ გადამუშავების კვალი ამჩნევია რიგ ენობრივ ფორმებს, რომლებიც მოგვიანო პერიოდს განეკუთვნება. გვხვდება ისეთი ლექსიკური ერთეულები, რომლებიც ძველი ქართული კლასიკური ხანისათვის უცნობია (სუე, ბუმბერაზი, გორა, დასადგურება და ა. შ.). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ „ქართველ მეფეთა ცხოვრებიდან“ ამოღებულია ორი მცირე მონაკვეთი, რომელიც გვიანდელად იქნა მიჩნეული.

„ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ და „წამება არჩილ მეფისა“ გამოსაცემად მოამზადეს საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა ზურაბ სარჯველაძემ და მისმა შვილმა ფილოლოგმა სოფიო სარჯველაძემ (მან განსაკუთრებით დიდი მუშაობა ჩაატარა მამის გარდაცვალების შემდეგ). ეს ტექსტები დადგენილია ვახტანგამდელი ხუთივე ნუსხის მიხედვით. წინამდებარე გამოცემაში წარმოდგენილი ეს თხზულებები („ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, „წამება წმიდისა არჩილისა“) რამდენადმე განსხვავდება წინა (მათ შორის ს. ყაუხჩიშვილის) გამოცემებისაგან. მაგალითად, განსხვავებულადაა წარმოდგენილი პირველი ტექსტის სათაური. ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემაში იგი ასე იკითხება: „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, მშობელთა და შემდგომად თვთ მის დიდისა და ღმრთის-მოყუარისა მეფისა, რომელი უმეტეს სახელგანთქმული გამოჩნდა ყოველთა მეფეთა ქართლი-

სათა“. წინამდებარე გამოცემაში სათაური ასეა მოცემული: „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, მშობელთა და თვით მის დიდისა და ღმრთისმსახურისა მეფისა, რომელი უმეტესად სხუათა განთქმულად გამოჩნდა ყოველთა მეფეთა ქართლისათა“.

„მატიანე ქართლისაჲ“ და სუმბატ დავითის ძის „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“ გამოსაცემად მოამზადა აკადემიკოსმა მარიამ ლორთქიფანიძემ. ახალ გამოცემაში გათვალისწინებულია ის მოსაზრებები, რომლებიც აღნიშნულ თხზულებათა მიმართ წინა გამოცემის (1955 წ.) შემდეგ გამოითქვა. წინა გამოცემებთან შედარებით, დადგენილ ტექსტებში შეტანილია გარკვეული ცვლილებები, დაზუსტებულია ზოგიერთი ნაკითხვა, რომელთაც არსებითი მნიშვნელობა აქვს საქართველოს ისტორიული რეგიონების, მათ შორის აფხაზეთის ისტორიის ცალკეული საკითხების ობიექტური გაშუქებისათვის.

„ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ გამოსაცემად მოამზადა საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა მზექალა შანიძემ. ეს თხზულება ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესია „ქართლის ცხოვრებაში“. იგი ცალკე სახით მზ. შანიძემ ჯერ კიდევ 1992 წელს გამოაქვეყნა. წინამდებარე გამოცემაში გამოყენებულია ვახტანგამდელი ნუსხები (ა. კლიმიაშვილის მიერ აღმოჩენილი (Q) უკვე მზ. შანიძის 1992 წ. გამოცემაში იყო გათვალისწინებული), ზოგ შემთხვევაში, საჭიროებისამებრ, წარმოდგენილია ვახტანგისეულ ნუსხათა იკითხვისები. „ქართლის ცხოვრების“ წინა გამოცემასთან შედარებით ამ თხზულების ტექსტში ბევრი სხვაობაა. შესწორებულია მცდარი ან თხზულების დაწერის დროისათვის არარსებული (შეუძლებელი) ენობრივი ფორმები, რომლებიც ხშირად გაუგებარს ხდის აზრს ან ცვლის თხრობის შინაარსს. მრავალრიცხოვან ვარიანტულ ნაკითხვათაგან შერჩეულია წინა გამოცემისაგან განსხვავებული, ენობრივად და შინაარსობრივად უფრო მისაღები; დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სტილისათვის დამახასიათებელი ენობრივი ფორმებისა და ლექსიკის შესაბამისად, ისტორიული ფაქტებისა თუ რეალიების გათვალისწინებით ტექსტში შეტანილია (ძველ გამოცემებთან შედარებით) მრავალი შესწორება და კონიექტურა. მაგ., სასოვანქმნილი – სახოვანქმნილი; განწირულითა – განწილულითა; მასლათა – მისეულითა; თავადგა – თავსმდები; დასრულებად და უდებებად მზიდველთა – დასულებად და უდებებად დამზიდველთა. დიდგორის ბრძოლის ეპიზოდისათვის ტექსტის თანამიმდევრობა მისდევს არა A (ანასეული) ნუსხას, როგორც ეს ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემაშია, არამედ MQm (მარიამისეული, მცხეთურ-კლიმიაშვილისეული, მაჩაბლისეული) ჯგუფისას, რითაც თავიდან არის აცილებული წყვეტილი თხრობა და ტექსტის სხვადასხვა მონაკვეთის აღრევა. წინამდებარე გამოცემაში (როგორც მზ. შანიძის 1992 წ. გამოცემაში) ეს ეპიზოდი იღებს ერთი მთლიანი ვრცელი წინადადების სახეს, რომელიც სინონიმური პარალელიზმის პრინციპს ეყრდნობა.

განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა ლიტერატურულ პარალელებს, რომლებიც მნიშვნელოვანია ტექსტის სტრუქტურის თვალსაზრისით და გასაღებს იძლევა ადრე გაუგებარი ადგილების გასარკვევად. ასეთი ადგილები კი უხვადაა თხზულებაში (ყველა მათგანი მითითებულია შენიშვნებში).

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ [ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორმა გურამ კარტოზიამ (ხელმძღვანელი) და ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატმა ცოტნე კიკვიძემ] წინამდებარე გამოცემაში წარმოდგენილია ყველა იმ ცვლილებით, რომლებიც ხელნაწერთა დამახინჯებულ ნაკითხვათა, გვიან გამოვლენილი კლიმაშვილისეული (Q) ნუსხის მონაცემთა თუ თანადროული ენობრივი ნორმების გათვალისწინების შედეგად იქნა შეტანილი. ამ ცვლილებების შეტანის აუცილებლობა გ. კარტოზიას, ც. კიკვიძის თუ სხვათა პუბლიკაციებშია დასაბუთებული. ასე მაგალითად, ხელნაწერთა მართებული ნაკითხვისა და ენობრივი თავისებურებების გათვალისწინების საფუძველზე ახალ გამოცემაში, ს. ყაუხჩიშვილისეულისაგან განსხვავებით, მივიღეთ: ზაჰმი-ს ნაცვლად ზმა, მკილენი-ს ნაცვლად მკლენი, წამართებული-ს ნაცვლად წალმართებული, განდიდებათა-ს ნაცვლად – გადიდებათა და ა. შ. Q ნუსხის მონაცემთა გათვალისწინებით: მაშუქებელი სხუათა-ს ნაცვლად – მაშუქებელი სხივთა, ისრის მსროლელნი და ქვის მსროლელნი-ს ნაცვლად – ისრისმსროლელნი და ქვისმტყორცნელნი, ანგელოზებისა-ს ნაცვლად – ანაგებობისათა, ვერ იყევდე-ს ნაცვლად – ვერ ივლტოდეს, შეკრიბნიან შორის მისა ძღუენნი-ს ნაცვლად – შეუკრებიან შორის მისსა ძალნი და ა. შ. ზოგ შემთხვევაში აღდგენილია ნუსხებში დადასტურებული სიტყვის მნიშვნელობის ან ფორმის არაადეკვატური გაგების გამო დაწუნებული ნაკითხვა; შეტანილია სხვა ცვლილებებიც.

თხზულება, რომლის პირობითი სახელწოდებაა „ცხოვრებაჲ მეფეთ-მეფისა თამარისი“ (გამოსაცემად მოამზადა მეცნიერებათა აკადემიის ნევრ-კორესპონდენტმა მზექალა შანიძემ), დამოუკიდებელი ცალკე სახით შემონახულია ერთადერთ ხელნაწერში. ეს არის ე.წ. ჭალაშვილისეული ნუსხა (ინახება ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში – Q207), რომელიც ივ. ჯავახიშვილმა აღმოაჩინა 1923 წელს. ხელნაწერის ძველ ნაწილში, რომელიც XVII ს-ის დასაწყისშია გადაწერილი, დაცულია თამარის ცხოვრების მხოლოდ პირველი ნაწილი. დანარჩენი შემორჩენილია მხოლოდ ვახტანგისეული რედაქციის ნუსხებში (მათ შორის თვითონ ჭალაშვილისეულშიც), მაგრამ არა ცალკე, არამედ ვახტანგის კომისიის მიერ გადამუშავებული სახით – თამარის ე.წ. პირველ ისტორიასთან („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“) შერწყმული. წინამდებარე გამოცემაში თხზულების მეორე ნაწილში ორი თხზულების ტექსტი შეძლებისამებრ გამოცალკევებულია ერთმანეთისაგან და განსხვავებული შრიფტებითაა დაბეჭდილი. წინამდებარე გამოცემაში ჩანართებიანი ტექსტი თხზულების მეორე

ნაწილში დაბეჭდილია მთლიანად, ჭალაშვილისეული ხელნაწერის მიხედვით, შენიშვნებში მითითებულია ბროსეს გამოცემის შესაბამისი მონაკვეთები, აგრეთვე, საჭირო შემთხვევებში, ივ. ჯავახიშვილის („ცხოვრება თამარისი“), კ. კეკელიძის („ისტორიანი და აზმანი“) და ს. ყაუხჩიშვილის (ქც~ბა, II, „ისტორიანი და აზმანი“) გამოცემათა სათანადო ადგილები. შესაბამისი ტექსტუალური მონაკვეთები მითითებულია აგრეთვე წინამდებარე გამოცემის მიხედვითაც. ეს საშუალებას იძლევა გავითვალისწინოთ ტექსტის შესწავლის რეალური მდგომარეობა, ერთი მხრივ; მეორე მხრივ, ამგვარი კრიტიკული აპარატი ხელს შეუწყობს ტექსტის მომავალი კვლევის საქმეს. ზოგიერთი შერყვნილი და გაუგებარი ადგილის შესასწორებლად მოცემულია კონიექტურები: მიაყვნა მყვანებელსა – მიაპყრა არაარსისაგან არსად მომყვანებელსა; მევირეთა – მვედართა; სპილენძებითა ტვრთულად – საპალნებითა ტვრთულად.

ლაშა გიორგის დროინდელი ისტორიკოსის თხზულება (ტექსტი მოამზადა ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორმა ციალა ქურციკიძემ) „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგამდელი ნუსხებიდან დაცულია ანასეულ და ჭალაშვილისეულ (ამ უკანასკნელში ნაკლები სახით) ხელნაწერებში. წინამდებარე გამოცემაში, ს. ყაუხჩიშვილის პუბლიკაციასთან შედარებით, შეტანილია ზოგიერთი ცვლილება. ზემოხსენებულ ორივე ხელნაწერში გვხვდება სიტყვა „სუქმეთნი“ („... დიდმან დავით შირვანს გაგზავნა შვილი დემეტრე. და ქმნა ომნი და ბრძოლანი ... აიღო ციხე ქუელაძორი და აღივსო ალაფითა და ტყვთა ურიცხვთა. გააქცივნა სუქმეთნი. ოდეს სუქმეთნი გააქცივნა დემეტრე, ქრონიკონი იყო სამასორმეოცდაათი...“). წინა გამოცემაში (ს. ყაუხჩიშვილი) „სუქმეთნი“ შეცვლილია „სუქმანეთნი“-თ და გაგებულია როგორც ეთნიკური სახელი. „სუქმეთნი“ (შესაბამისად, „სუქმანეთნი“) „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერებში სხვაგან არსად გვხვდება. როგორც ჩანს, იგი ეთნოსის აღმნიშვნელი სიტყვა არ უნდა იყოს. სპეციალისტთა ვარაუდით, აქ შეიძლება გვექონდეს სპარსული „სუქათ“ ძირის შემცველი სიტყვა, რომელიც ქვეშევრდომს, უბრალო ხალხს ნიშნავს. კონტექსტი მხარს უჭერს ამგვარ ვარაუდს: დემეტრემ რიგითი მეომრები გააქცია, სპარსთა მეთაურები კი დახოცა. ამიტომ წინამდებარე გამოცემაში ხელნაწერისეული „სუქმეთნი“ დარჩა. გაიმართა ასეთი ფრაზა: „... და ასული მამის მისისა გიორგისი, რუსუდან დედოფალი, იყო ტკბილი და მოწყალე, ნუგეშინისმცემელი და შემხუენელი დაჭირვებულთა...“ (ს. ყაუხჩიშვილი). წინამდებარე გამოცემაში ეს წინადადება ასეა დაზუსტებული: „... დაჲ თამარ მეფისა და ასული მამისა მისისა გიორგისი, რუსუდან დედოფალი, იყო ტკბილი და მოწყალე, ნუგეშინისმცემელი და შემხუენელი დაჭირვებულთა...“

აღნიშნული კონტექსტის ამგვარად გამართვის საფუძველს იძლევა ის, რომ „თამარ მე-

ფისა“-ს წინ ხელნაწერში კავშირი „და“ კი არაა, არამედ „დაა“, რაც აქაც და „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერებში ყველგან ნათესაობის აღმნიშვნელი სიტყვაა (შდრ. „და დაა დემეტრესი თამარ, თიღკსა ამაშენებელი ... და დაა მისი, კატა დედოფალი, საბერძნეთს გათხოვილ იყო“; აგრეთვე: „ ... დაა მათი რუსუდან ითხოვეს ხლათს დასასმელად დიდმან სულტანმან მელიქმან“). „დაა“ იგივეა, რაც „დაჲ“.

გასწორდა ხელნაწერისეული (და ყაუხჩიშვილის გამოცემის) შემდეგი ადგილი: „ ... სიბრძნე სიმდიდრისა და სიბრძნისა ღმრთისა“; იბეჭდება: „ ... სიღრმე სიმდიდრისა და სიბრძნისა ღმრთისა“ (გასწორება მოხდა ბიბლიური წყაროს საფუძველზე). ახალ გამოცემაში შეტანილია სხვა შესწორებებიც.

ახალ გამოცემაში დანართის სახით ქვეყნდება ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის, ციალა ქურციკიძის მიერ მომზადებული აპოკრიფული თხზულება, ე. წ. „განძთა ქვაბი“ („დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა...“) – სამყაროს შექმნის შესახებ ბიბლიურ თხრობაზე დამყარებული თხზულება (იგი პირველად 1906 წელს გამოსცა ექვთიმე თაყაიშვილმა როგორც დამატება-შესავალი „მარიამისეული“ ნუსხისა. ცალკე ეს ტექსტი რამდენიმე ხელნაწერის მიხედვით გამოაქვეყნა ციალა ქურციკიძემ). წინამდებარე გამოცემა ემყარება ხელნაწერთა ინსტიტუტის S-30 (ლიტერით M) და პეტერბურგის ეროვნული ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა ფონდის იოანე ბატონიშვილის კოლექციის №10 (m¹) ხელნაწერს.

რადგან „განძთა ქვაბი“ ძველი თარგმანია (XI საუკუნეს არ გადმოსცილდება), გამოცემაში შეძლებისდაგვარად აღდგენილია მართლწერის ძველი ნორმები, ხოლო ტექსტობრივად დამახინჯებული ადგილები გასწორებულია.

ჟამთააღმწერლის „ასწლოვანი მატიანის“ (გამოსაცემად მოამზადა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორმა გიული ალასანიამ) ტექსტს საფუძვლად დაედო რევაზ კიკნაძის გამოცემა (1987 წ.) ზოგიერთი სხვაობით. წინამდებარე გამოცემა ძირითადად ემყარება „ქართლის ცხოვრების“ მარიამისეულ S-30 (M), მცხეთურ Q-1219 (Q), მაჩაბლისეულ H-2135 (m) და აგრეთვე ე. წ. თეიმურაზისეულ (T) ნუსხებს. არც ერთ ამ ხელნაწერში ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთს არ გაუვლია ვახტანგის კომისიის რედაქცია. გამოყენებულია აგრეთვე ვახტანგისეული რედაქციის ყველაზე ადრინდელი, რუმინანცევისეული (R) ნუსხა.

ძველი რედაქციის ზოგიერთი ნაწილის ნაკლები ტექსტი აღდგენილია XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის ნუსხების საფუძველზე.

წინამდებარე გამოცემისათვის „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერების კიდევ ერთხელ შესწავლის დროს ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორმა ვალერი სილოგავამ ყურადღება მიაქცია „ქართლის ცხოვრების“ ორფურცლიან ფრაგმენტს, რომელიც ხელნაწერთა ცენტრის

ფონდებში მიქელ თამარაშვილის ბიბლიოთეკიდან მოხვდა (H-1067). ფრაგმენტის პირველი ფურცლის მარჯვენა კიდეზე ე. თაყაიშვილის ხელით, განივად, მინერილია: „ნაწყვეტი ქართლის ცხოვრებისა. შეადარე ბროსეს გამოცემა, იხ. I, გვ. 409-419, ტორე დელ გრეკოს ნიგნოსაცავიდან. ე.თ.“ 1953 წ. მიქელ თარხნიშვილმა გამოაქვეყნა ცნობა, რომლის მიხედვით კაპუჩინელ მისიონერს ბერნარდო მარია ჩოფის 1680 წელს ნეაპოლში ჩაუტანია „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერის 40-გვერდიანი ნაწყვეტი „1250 წლის ამბების ისტორია“. სავარაუდოა, რომ ეს ორფურცლიანი ფრაგმენტი, რომელიც დღეს ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება, ჩოფის მიერ ნეაპოლში ჩატანილი ქართლის ცხოვრების ხელნაწერის ნაწილია, რომელსაც მოგვიანებით მიქელ თამარაშვილის ხელში გაუვლია.

1948 წ. H კოლექციის ხელნაწერთა აღწერილობის მორიგ ტომში (ტ. III) ქრ. შარაშიძემ გამოაქვეყნა ამ ფრაგმენტის პირველი მეცნიერული აღწერილობა, რომელშიც გამოთქვა ვარაუდი, რომ „ნაწყვეტი შეიძლება XVII ს-ის, ვახტანგამდელი რედაქციის ტექსტს წარმოადგენდეს“.

ხელნაწერის პალეოგრაფიული ანალიზით ირკვევა, რომ იგი XVII ს-ის II ნახევრით შეიძლება დათარიღდეს.

ფრაგმენტის ტექსტი ჟამთააღმწერლის „ასწლოვანი მათიანის“ ნაწყვეტია, მასში გადმოცემულია მეფე დემეტრე II-ის (1271-1289) ისტორია გამეფებიდან ურდოში გამოძახებამდე. ამ ნაწყვეტში მოცემულია ისეთი ცნობებიც, რომლებიც „ასწლოვანი მათიანის“ სხვა ხელნაწერებში არ გვხვდება. ასე მაგალითად:

როდესაც დემეტრე მეფედ დასამტკიცებლად ურდოში წაიყვანეს ქართველმა დიდებულებმა, ამის შესახებ აქამდე ცნობილ ტექსტში ნათქვამია: „მაშინ შეკრბეს თავადნი ქართველნი და დიდებულნი და წარიყვანეს მეფისა ძე, დიმიტრი, ურდოსა“, ხოლო ახალი ტექსტის მიხედვით: „მაშინ შეკრბეს თავადნი ქართლისანი – ბეგა ქართლის ერისთავი და მსახურთუხუცესი, ორბელნი და სხუანი დიდებულნი და წარიყუანეს მეფისა დავითის ძე დიმიტრი... ურდოს“.

ახალ ტექსტში ვხვდებით ცნობას იმის შესახებ, თუ სად წავიდა საქართველოს საპატრიარქოს ტახტიდან გადადგომის შემდეგ კათალიკოს-პატრიარქი ნიკოლოზ III (1250-1282). აქ ნათქვამია – „წარვიდა მამულად თუისად მოხილეთად მოხუცებული, და სავსე დღითა მუნ იყოფებოდა... სავსე ღმრთისა <მიმართ> მიიცვალა“. სოფელი მუხილეთი (რაც, ცხადია, ძველი მოხილეთია – ტექსტში ო-ს და უ-ს მონაცვლეობა სხვაგანაც გვხვდება) დღესაც არსებობს ქართლში.

ნაწყვეტის ტექსტი სხვა სიახლეებსაც შეიცავს. ამიტომაც, გადანყდა წინამდებარე გამოცემაში მისი ცალკე გამოქვეყნება ერთ-ერთი დანართის სახით.

„ისტორიის“ („ცხოვრების“) წარმატება დამოკიდებულია მემატიანის მიერ ამბის მწყობრად გადმოცემისა და განმარტების ეფექტზე. ამ ეფექტის მისაღწევად მემატიანე სხვადასხვა ხერხს მიმართავს: ცდილობს რეალურად გადმოგვცეს მოვლენა, მიმზიდველად აგებს სიუჟეტს, წარმოადგენს ფორმალურ მტკიცებულებებს და მოხერხებულად იყენებს იდეოლოგიურ ქვეტექსტებს.

ივანე ჯავახიშვილი კრიტიკულად განიხილავდა „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებებს და მაღალ შეფასებას აძლევდა მათ. მას სანდო პირველწყაროებად მიაჩნდა „მატიანე ქართლისა“, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულება, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ბასილი ეზოსმოდვრის „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანისა და სუმბატ დავითის ძის თხზულებები, ჟამთააღმწერლის „ასწლოვანი მატიანე“. მეცნიერი კრიტიკულ შენიშვნებს გამოთქვამდა ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებების მიმართ და მიიჩნევდა, რომ მათი ამგვარი სახით გამოცემა საჭირო იყო.

„ქართლის ცხოვრების“ ავტორთა შორის სანიმუშოდაა მიჩნეული დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ფრიად განსწავლული პიროვნება, დასავლეთისა და აღმოსავლეთის კულტურების კარგი მცოდნე. მას მემატიანის მოვალეობა ფრიად საპასუხისმგებლო საქმედ მიაჩნია, თვლის, რომ ამა თუ იმ მოვლენის ან პიროვნების მოღვაწეობის სრულყოფილად ასახვისათვის აუცილებელია „რიტორობის“ მაღალი ხელოვნება, ე. ი. უნარი მასალის მწყობრი, მართებული გადმოცემისა. ამასთან, იგი მემატიანეთაგან მოითხოვს, არ გააზვიადონ („განავრცელონ“) რაიმე ამბავი და „ნივთნი საქმეთანი“ (არსებული მასალა) არ დაამახინჯონ. დავითის მემატიანეს „ვაების ღირსად“ მიაჩნია ჰომეროსი და არისტოტელე, რომელთაგან ერთმა შეაქო ტროას ომის გმირები, ხოლო მეორემ – ალექსანდრე მაკედონელი. იგი მიანიშნებს, რომ მათ (ჰომეროსსა და არისტოტელეს) არ ჰქონდათ საკმარისად „ნივთნი საქმეთანი“ და ამის გამო იძულებულნი იყვნენ გადმოსაცემი ამბები განევრცოთ „ხელოვნებითა რიტორობისათა“. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მიაჩნია, რომ აქილევსი „დიდსა მემთხვია მაქებელსა უმროსს“. იგი დანანებით ამბობს, კარგი იქნებოდა, რომ ბერძენ ავტორებს „ჰქონებოდესმცა... თხრობათა ნივთად საქმენი დავითისნი, და მათმცა აღწერნეს ჯეროვნად მათისაებრ რიტორობისა, მაშინაღმცა ღირს ქმნილ იყვნეს ჯეროვანსა ქებასა“. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ დაწერილია კარგი ქართულით, მხატვრულად, დიდი გულწრფელობით. იგი მრავალ მნიშვნელოვან ქრონოლოგიურ ცნობას შეიცავს, რომელთა სანდოობა სხვა წყაროებთან შეჯერებით მტკიცდება. ყოველივე ეს ამ მატიანეს საქართველოს ისტორიის პირველხარისხოვანი წყაროს მნიშვნელობას ანიჭებს. იგივე შეიძლება ითქვას ამ კრებულში შეტანილ სხვა თხზულებებზეც.

„ქართლის ცხოვრება“ საქართველოს ისტორიის შესწავლისათვის ერთ-ერთი ძირითადი წყაროა. როგორც ზემოთაც ვთქვით, „ქართლის ცხოვრების“ მნიშვნელობა ძველადაც კარგად ესმოდათ და სწორედ ამან განაპირობა, რომ მისმა რამდენიმე ათეულმა ნუსხამ ჩვენამდე მოაღწია. სარედაქციო კოლეგია ითვალისწინებს მოთხოვნილებას „ქართლის ცხოვრების“ კრიტიკული ტექსტის ახალ გამოცემაზე და განახლებული სახით წარუდგენს მას მკითხველსაზოგადოებას.

P. S. ჩვენს მოვალეობად მიგვაჩნია მადლიერებით მოვიხსენიოთ ან განსვენებული აკადემიკოსი ედიშერ ხოშტარია-ბროსე, რომელმაც დიდი ამაგი დასდო წინამდებარე გამოცემას.

განსაკუთრებით მინდა აღვნიშნო ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის, ციალა ქურციკიძის როლი „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის გამოსაცემად მომზადებაში. მან მთელი ტექსტი გულდასმით წაიკითხა და საგულისხმო შენიშვნები მოგვანოდა.

როინ მეტრეველი

ტექსტისათვის

წინამდებარე გამოცემაში ტექსტი იბეჭდება ძირითადად ძველი, ვახტანგ VI-ის რედაქციის ნუსხებზე აღნიშნული ხელნაწერების მიხედვით:

A – ანასეული (XV ს.), Q-975¹.

M – მარიამისეული (1633-1646 წწ.), S-30.

C – ჭალაშვილისეული (XVI ს.), Q-207.

m – მაჩაბლისეული (1731 წ.), H-2135.

Q – აკაკი კლიმაშვილის მიერ 1959 წელს აღმოჩენილი ნუსხა (1697 წ.), Q-1219.

საჭიროების შემთხვევაში, როდესაც ამას ტექსტის დადგენა მოითხოვდა, გამოყენებულია ვახტანგისეული რედაქციის ნუსხებიც:

R – რუმინცევისეული (1703 წლამდე), H-2080.

T – თეიმურაზისეული (XVIII ს.) №13, ამჟამად აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის პეტერბურგის განყოფილების (10 ИБАН) №90.

c – ჭალაშვილისეული ნუსხის ახალი ნაწილი (1731 წ.), Q-207.

D – ჯანაშვილისეული (XVIII ს.), S-4770.

p – ფალავანდიშვილისეული (1761 წ.), H-988.

b – ბარათაშვილისეული (1761 წ.), S-25.

d – დადიანისეული (XVIII ს.), S-354.

s – სსვიტორული (XVIII ს.), სსვიტორის მუზეუმისა.

B – ბროსისეული (1843 წ.), აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის პეტერბურგის განყოფილების №6.

V – აღნიშნავს ვახტანგისეული რედაქციის ნუსხათა საერთო იკითხვისებს.

ძირითად ტექსტს მოჰყვება სქოლიოთა სამი რიგი. პირველში წარმოდგენილია ტექსტის ვარიანტები; მეორეში მითაგებულია სხვადასხვა ხასიათის შენიშვნები, ცნობები „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერებისა თუ თვითონ ტექსტის შესახებ და ა. შ.; მესამე რიგში ნაჩვენებია ბიბლიური პარალელები და ციტატები.

ვარიანტები წარმოდგენილია ძირითადი ტექსტის სტრიქონთა სათვალავის შესაბამისი ნუმერაციით. ვარიანტები მოცემულია შერჩევით: ნაჩვენებია ყველა ვარიანტი, რომელსაც შეიძლება ჰქონდეს მნიშვნელობა ტექსტის გასამართავად. ის ვარიანტები, რომელთაც შინაარსის თვალსაზრისით ნაკლები მნიშვნელობა აქვთ, სქოლიოებში მითითებული არ არის. გამოიმკემელთა ტექსტუალური კონიექტურები (დამახინჯებულ ენობრივ ფორმათა და ლექსიკურ ერთეულთა შესწორებული ფორმები, ჩამატებული სიტყვები და ა. შ.) ჩასმულია კვადრატულ ფრჩხილებში ძირითად ტექსტში, ხოლო ვარიანტებში მოყვანილია ხელნაწერთა ჩვენებანი. თხზულებებში, რომლებიც დაწერილია ადრე, VIII-XI საუკუნეებში (ლეონტი მროველის „ცხოვრება ქართველთა

¹ ნუსხათა ნომრები (BTs ხელნაწერთა გარდა) მითითებულია თბილისის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ნომრების შესაბამისად. ჩამონათვალში აღნიშნულია ხელნაწერთა ტრადიციულად მიღებული სახელები.

მეფეთა“ და „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“, ჯუანშერის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, „მატიანე ქართლისაჲ“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, სუმბატ დავითის ძის „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“), ტექსტი გამართულია კლასიკური ძველი ქართული ენის ნორმათა შესაბამისად (გასწორებულია აღრეგები ჯ – ხ ფონემათა, დიფთონგთა დაწერილობებში, უ – ო, უ – ვ, უი – უჲ დაწერილობებში. მზავსი შესწორებები ვარიანტებში ნაჩვენებია არ არის. გამონაკლისია Q-ს ჩვენებები, რადგან ამ ხელნაწერმა როგ შექმნა ძველი ფორმები შემოინახა.

შემდეგი პერიოდის ძეგლებში („ისტორიანი და აზმანი შარაგანდეთანი“, ბასილი კწოს-მოდვრის „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, ლაშა გიორგის დროინდელი მემატეანის, დემეტრე I-ის, გიორგი III-ის, თამარისა და ლაშა გიორგის „ცხოვრებები“ და ჟამთააღმწერლის „ასწლოვანი მათიანე“), რომლებშიც ასახულია საშუალო ქართულისათვის დამახასიათებელი ენობრივი სიჭრელე, ნაირგვარი ფორმები გასწორებული აღარ არის (გარდა უ – ო, უ – ვ, უი – უჲ დაწერილობებისა, რომლებიც უნიფიცირებულია). აქაც, როგორც აღრეული პერიოდის თხზულებებში, ტექსტში შეტანილი ყოველგვარი ცვლილება (აშკარა შეცდომათა გასწორება, სიტყვათა კონიექტურული ჩამატება და სსგ.) ჩასმულია კვადრატულ ფრჩხილებში ძირითად ტექსტში, ხოლო ვარიანტებში მოყვანილია ხელნაწერთა ჩვენებანი.

ჩანართებად მიჩნეული ნაწილები ტექსტებისა ძირითად ტექსტში დაბეჭდილია განსხვავებული შრიფტით.

საჭიროების შემთხვევაში მოცემულია სხვადასხვა მისაზრება ამა თუ იმ ადგილის შესახებ.

განსხვავებულ შესწორებათა და კონიექტურათა ავტორების გვარები წარმოდგენილია შემთავლებით:

ბერძ. – ნ. ბერძენიშვილი
 ბრ. – მ. ბროსე
 გამყ. – ა. გამყრელიძე
 გორგ. – ფ. გორგიჯანიძე
 თაყ. – ე. თაყაიშვილი
 ინგ. – პ. ინგოროყვა
 კარტ. – გ. კარტოზია
 კპკ. – კ. კპკელიძე

კიკგ. – ც. კიკვიძე
 ლოლ. – ი. ლოლაშვილი
 ონ. – შ. ონიანი
 ჟორდ. – თ. ჟორდანიძე
 შან. – ა. შანიძე
 ყაუხჩ. – ს. ყაუხჩიშვილი
 ჯაგ. – ივ. ჯაგანიშვილი